

تیمبوکتو، گوهری تابناک در قلب صحرای بزرگ آفریقا

دکتر امیر بهرام عرب احمدی

پژوهشگر و استاد دانشگاه

arabahmadi1@gmail.com

چکیده

مالی یکی از کشورهای مسلمان‌نشین منطقه غرب آفریقا است که دین اسلام عمیق‌ترین تأثیر را در نهادهای مختلف اجتماعی و فرهنگی آن بر جای نهاده است. این کشور حاشیه صحرای بزرگ که به دلیل چهره بیابانی از زیبایی خاصی برخوردار است، یکی از کشورهای اسلامی آفریقا به‌شمار می‌رود که تاریخ حضور اسلام در آن به صدها سال پیش بازمی‌گردد. اسلام از قرون اولیه میلادی توسط برخی بازرگانان و مبلغان شمال آفریقا وارد بخش‌های شمال مالی شد؛ ولی اوج شکوفایی تمدن اسلامی در این کشور به قرون میانه اسلامی بازمی‌گردد که طی آن چند پادشاهی بزرگ اسلامی در این سرزمین بنیان نهاده شدند. مالی در این دوره به‌ویژه در زمان پادشاهی مانسا موسی، امپراتور معروف، به شهرتی جهانی دست یافت و به‌عنوان کشوری اسلامی در سرتاسر قاره آفریقا معروف شد. همچنین طی این دوره، شهر تیمبوکتو به مرکز بزرگ علمی جهان اسلام مبدل شد و دانشگاه اسلامی سانکوره - که امروزه سه مسجد بزرگ این شهر از شکوه و عظمتش در آن عهد حکایت دارند- دومین دانشگاه اسلامی بزرگ قاره آفریقا پس از دانشگاه الازهر به‌شمار می‌آید. در این مقاله شهر تیمبوکتو، که در سال 2006م از سوی سازمان کنفرانس اسلامی به‌عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام معرفی شد، به اختصار فقط از نظر فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است؛ هرچند آن قدر گفتنی در مورد این شهر زیاد است که خلاصه کردن تیمبوکتو در چند صفحه به‌راستی مثال «گنجاندن بحری در کوزه است».

واژه‌های کلیدی: تیمبوکتو، کشور مالی، هنر و میراث اسلامی، نسخ خطی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

شهر تاریخی و زیبای تیمبوکتو یکی از مشهورترین شهرهای کشور مالی است که به دلیل ویژگی‌های خاص جغرافیایی و شیوه منحصر به فرد شهرسازی از شهرت زیادی در جهان اسلام برخوردار است و جایگاه خود را طی قرون طولانی همچنان حفظ کرده است. تیمبوکتو با وجود وضعیت محقرآمیز و ساختمان‌های قدیمی، زیبایی خاصی دارد و تقریباً در تمام فصول سال پر از گردشگران خارجی است که با هدف مشاهده جاذبه‌های فرهنگی و تمدنی به این شهر سفر می‌کنند. این شهر با خیابان‌ها و کوچه‌های آکنده از خاک رس، گرد و غبار پراکنده در هوا و منازل نسبتاً بزرگ با بخش‌های اندرونی و بیرونی تاحدودی به شهرهای قرون سوم و چهارم هـ. ق. شباهت دارد و انسان با قدم زدن در کوچه‌های تنگ و پیچ‌درپیچ آن و دیدن گله‌های گاو و گوسفند و الاغ‌های بارکش احساس می‌کند به نخستین سده‌های اسلامی بازگشته است. از زیباترین جلوه‌های اسلامی شهر تیمبوکتو، نوای روح‌بخش اذان است که صبح و ظهر و شامگاه در سرتاسر این شهر کوچک طنین‌انداز می‌شود. تیمبوکتو در حال حاضر به دلیل داشتن سه مسجد تاریخی سانکوره، بیرگاریبر و سید یحیی، که تا چند قرن پیش دانشکده‌های دانشگاه سانکوره را تشکیل می‌دادند و با وجود گذشت بیش از هزار سال هنوز با صلابت بر جای مانده‌اند، شهرتی جهانی به دست آورده است. کتابخانه‌های قدیمی دارای انبوه نسخه‌های خطی متعلق به قرون اولیه هـ. ق، نحوه قرار گرفتن این شهر در حاشیه اقیانوس بیکران صحرای بزرگ آفریقا و مجاورت با قبایل صحرائشین طوارق نیز بر شهرت تیمبوکتو افزوده است. تمام این امتیازها موجب شد سازمان کنفرانس اسلامی این شهر را پایتخت فرهنگی جهان اسلام در سال 2006م معرفی کند و بودجه‌ای قابل توجه را نیز برای بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی تیمبوکتو به مسئولان عالی‌رتبه سیاسی کشور مالی اعطا نماید که البته تنها بخش بسیار کمی از آن در تیمبوکتو هزینه شد. مردم تیمبوکتو بسیار صمیمی و مهربان هستند و به رعایت دستورات اسلامی پایبندند؛ از این‌روی، شهر کاملاً رنگ و بوی اسلامی دارد و به‌ویژه زنان حجاب اسلامی را کاملاً رعایت می‌کنند. بیشتر مردم این شهر اطلاعات خوبی درباره جهان اسلام دارند و روند حوادث کشورهای اسلامی را به‌ویژه فلسطین، عراق و افغانستان پیوسته دنبال می‌کنند. بازارهای جالب محلی این شهر که پر از اجناس وارداتی از کشور موریتانی است، در سرتاسر غرب آفریقا شهرت دارد.

اطلاعاتی در مورد تیمبوکتو

تیمبوکتو در قرن دوازدهم م. ساخته و در قرن سیزدهم به مرکز اصلی تجارت این منطقه تبدیل شد؛ به گونه‌ای که بیشتر کاروان‌های تجاری که از گینه عازم شمال آفریقا بودند، از این شهر عبور می‌کردند. شهر تیمبوکتو در قرون چهارده و پانزدهم م. به اوج عظمت و شکوه خود رسید که علت اصلی آن، وجود بیش از 150 مدرسه قرآنی و به‌ویژه دانشگاه اسلامی سانکوره بود. دانشگاه اسلامی سانکوره که در دوره رونق خود با دانشگاه‌های بزرگ اسلامی مانند قاهره، فز و کوردوبا رقابت می‌کرد، در آن عهد موقعیت ویژه‌ای به این شهر بخشیده بود؛ به گونه‌ای که تیمبوکتو حالت شهری دانشگاهی به خود گرفته بود و از حدود 80 هزار جمعیت آن در این دو قرن حدود 25 هزار نفر را طلب علوم اسلامی تشکیل می‌دادند. تیمبوکتو در آن زمان علاوه بر محوریت دینی، قطب تجاری منطقه نیز به‌شمار می‌رفت و بازرگانان اغلب در مسیر سفر خود از شمال به غرب و مرکز آفریقا و برعکس چند روز در این شهر اقامت می‌گزیدند (Islam in mail, 4). در آن روزگار ضرب‌المثلی در زبان‌های بومی رایج بود که اهمیت تیمبوکتو را در آن دوره به‌خوبی نمایان می‌کند: «نمک از شمال، طلا از جنوب و نقره از سرزمین سفیدپوستان می‌آید؛ ولی کلام خداوند، داستان‌های زیبا و موضوعات حکیمانه و خردمندانه را فقط می‌توان در تیمبوکتو یافت.» (احمدی، 1384: 224). این بطوطه نیز در نیمه دوم قرن چهاردهم از این شهر بازدید کرده و زیبایی و عظمت آن را ستوده است (ابن بطوطه، 1364: 123).

در سال 1591 م، مراکشی‌های سنگال این شهر را اشغال کردند و با تعطیلی دانشگاه اسلامی سانکوره و تبعید دانشمندان آنجا به مراکش، ضربه سنگینی بر حیات علمی تیمبوکتو وارد آوردند؛ به گونه‌ای که از آن زمان شهر وارد دوره افول تدریجی خود شد و از مرکز علمی و تجاری پررونق و هیاهو به شهری آرام و خاموش تبدیل شد. اشغال تیمبوکتو به دست فرانسوی‌ها در سال 1893 م تا حدودی موجبات بهبود وضعیت این شهر را فراهم آورد؛ ولی در مجموع شهر تیمبوکتو هیچ‌گاه به دوران رونق خود در قرون میانه اسلامی بازنگشت (the salmans.org).

تیمبوکتو از نظر سبک معماری خاص به سه سبک: سودانی، مغربی و فرانسوی تقسیم می‌شود. این شهر به‌سبب مساجد بسیار زیبا و تاریخی سه‌گانه سید یحیی، بیرگاریبر و سانکوره و کتابخانه‌های قدیمی و درب‌های چوبی کنده‌کاری‌شده در سرتاسر غرب آفریقا شهرت دارد.

تیمبوکتو مرکز استانی به همین نام نیز دارد و اقوام مختلفی از مناطق گوناگون مالی در آن زندگی می‌کنند. این شهر همچنان وجهه اسلامی خود را حفظ کرده است و مردم آن به رعایت امور شرعی و اسلامی تأکید دارند و در بسیاری از کارها با امامان مساجد و قضات مشورت می‌کنند.

میراث فرهنگی، هنری و علمی

تیمبوکتو در سال 1988 م. در فهرست میراث فرهنگی جهان، یونسکو، به‌ثبت رسید؛ با این حال طی جنگ داخلی طوارق با دولت در نیمه اول دهه 1990 متحمل خساراتی شد که موجبات نگرانی عمیق سازمان یونسکو را فراهم آورد. در این مدت، شهر بارها مورد حمله قبایل شورشی طوارق قرار گرفت و آن‌ها تلاش می‌کردند با حاکمیت بر تیمبوکتو دولتی مستقل تأسیس کنند. شورش طوارق در سال 1995 م. با حمله همه‌جانبه و سخت ارتش مالی در هم شکست. این حملات که در شهر تیمبوکتو و مناطق اطراف آن صورت گرفت، خساراتی را به برخی منازل تیمبوکتو وارد کرد (Wikipedia.org). این شهر در سال 2006 م. در فهرست نامزدهای یکی از عجایب هفت‌گانه جهان قرار گرفت و در همان سال به‌عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام نیز معرفی شد.

وجود انبوه کتب و نسخه‌های خطی و دست‌نویس قدیمی از شاخص‌ترین ویژگی‌های اسلامی این شهر زیبا و کهن به‌شمار می‌رود. (عکس شماره 1) حجم عظیم کتاب‌های خطی و دست‌نویس قرن نهم تا پانزدهم میلادی که بخشی از آن‌ها با وجود شرایط نامساعد محیطی و گرمای زیاد هوا هنوز سالم مانده‌اند، از ویژگی‌های منحصربه‌فرد کشور مالی و شهر تیمبوکتو است (www.Islamic p.2 Manuscripts From Mail).

عکس 1: نمونه ای از نسخ خطی موجود در تیمبوکتو

پیشینه این کتاب‌ها به قرون میانه میلادی بازمی‌گردد و اوج نگارش آن‌ها در قرن‌های سیزده تا پانزده میلادی است. در آن دوران، صنعت چاپ و نشر کتاب، نسخه‌برداری از کتاب‌های قدیمی و خرید و فروش نسخه‌های خطی منحصر به فرد در تیمبوکتو رواج داشت و این زمانی بود که اروپا هم‌زمان با عهد رنسانس کم‌کم خود را برای ورود به صنعت چاپ و نشر آماده می‌کرد. در آن دوره، عده‌ای خاص این کتاب‌ها را می‌نوشتند که شغل آن‌ها نسخه‌برداری کتاب‌های وارداتی از کشورهای اسلامی خاورمیانه و شمال آفریقا بود. علاوه بر آن، دانشمندان دانشگاه سانکوره نیز جدای از تدریس در دانشگاه، به تألیف کتاب‌های مختلف در مضامین گوناگون علوم اسلامی اشتغال داشتند و آثار خطی و دست‌نویس گرانبهایی از خود بر جای نهادند (www.Timbuktaumanu_scripts.com).

کتاب‌ها و نسخه‌های خطی شناسایی شده تیمبوکتو تاکنون، بالغ بر 70 هزار نسخه است. با این حال، متخصصان و دست‌اندرکاران معتقدند هنوز نسخه‌های خطی بسیاری نزد ساکنان شهر نگهداری می‌شود و آن‌ها از معرفی این نسخه‌ها به مقامات دولتی خودداری می‌کنند. این درحالی است که به‌گفته برخی پژوهشگران، این تعداد تنها بخش اندکی از انبوه کتاب‌ها و نسخه‌های خطی علوم اسلامی است که در دوران شکوفایی تیمبوکتو و زمانی که این شهر مهد علم و دانش در سرتاسر آفریقا بوده، به نگارش درآمده است (مطالعات میدانی، تیمبوکتو، آذر 1387).

عکس 2: نمونه ای از نسخه خطی مربوط به مطالعات نجوم موجود در تیمبوکتو

پژوهشگران بر آن‌اند بیش از دوسوم این نوشته‌ها در طول قرن‌ها بر اثر حملات اقوام بیگانه به تیمبوکتو و هوای غبارآلود آن از بین رفته است. آنان از این بیم دارند کتاب‌ها و نسخه‌هایی که در منازل در شرایط بد و جعبه‌های پوسیده و پر از گرد و غبار نگهداری می‌شود نیز کم‌کم از بین برود و اطلاعات گرانبهایی که در آن‌ها نایب است. موضوعات کتاب‌ها و نسخه‌های خطی که تاکنون جمع‌آوری شده عبارت است از:

- نجوم و مطالعات نجومی (قرن‌ها پیش از مطالعات نجومی گالیله و کوپرنیک)؛ (عکس شماره 2 و 3)

عکس 3: نمونه ای از نسخه خطی مربوط به مطالعات نجوم

- طب اسلامی؛
- نحوه انجام جراحی‌های کوچک و بزرگ؛
- دامپزشکی؛
- پیشه‌وری؛
- جغرافیا؛

عکس 4: نمونه ای از نسخه خطی مربوط به مطالعات جغرافیا

- سفرنامه‌ها؛
- تاریخ؛

عکس 5: نمونه‌های از نسخه خطی مربوط به تاریخ نگاری

-تاریخ اسلام؛

-قرآن؛

عکس 6: نمونه ای از نسخه خطی مربوط به نگارش قرآن

-فلسفه؛

-فقه؛

-قراردادهای حقوقی؛

-شرح جنگ‌های قومی؛

-شجره‌نامه‌های خانوادگی.

عکس 7: نمونه ای از نسخه خطی مربوط به شجره نامه نویسی

بیشتر این نوشته‌ها به زبان عربی و برخی نیز به عبری و زبان‌های قبایل بومی این منطقه نوشته شده است (Islamic manuscript from Mail 2-3).

شایان ذکر است دولت مالی طی یک دهه گذشته، با همکاری برخی مؤسسات غربی مانند بنیاد ملون، کتابخانه‌ها و مراکزی را برای نگهداری و بازسازی این میراث ارزشمند فرهنگی تأسیس کرده است. این مراکز در چند سال گذشته اقدامات قابل توجهی را برای مرمت و حفظ کتاب‌ها و نسخه‌های موجود بر اساس شرایط نسبتاً مناسب انجام داده‌اند:

- انستیتو تحقیقات اسلامی احمدبابا؛
- کتابخانه ماما حیدرا؛
- کتابخانه فوندو کاتی؛
- کتابخانه الوانگری؛
- کتابخانه محمدطاهر.

پژوهشگران این مراکز با تأسف از نابودی اغلب کتابخانه‌های قدیمی صدوبیست‌گانه تیمبوکتو - که در قرون شانزده تا هجده میلادی در این شهر فعالیت داشته‌اند - تلاش می‌کنند با حفظ کتاب‌ها و نسخه‌های دست‌نویس موجود میراث برجای مانده از دوران شکوه و عظمت اسلام و مسلمانان این شهر را به مردم این کشور و جهانیان معرفی کنند. گفتنی است اوج این شکوه و عظمت، دانشگاه سانکوره و کتابخانه آن بود. در این میان، انستیتو تحقیقات اسلامی احمدبابا و کتابخانه ماما حیدرا، که از سوی مرکز مطالعات آفریقا و آمریکا دانشگاه هاروارد آمریکا و بنیاد آندره ملون فرانسه حمایت می‌شوند، نقش مهمی را در حفظ این میراث ارزشمند ایفا کرده‌اند. این مراکز تاکنون تعداد بسیار زیادی از این گنجینه فرهنگی و اسلامی را جمع‌آوری کرده‌اند؛ به گونه‌ای که تنها انستیتو تحقیقات اسلامی احمدبابا موفق شده است 25 هزار نسخه دست‌نویس متعلق به قرن سیزده میلادی را گردآوری کند (مطالعات میدانی، تیمبوکتو، آذر 1387).

پژوهشگران معتقدند مسلمانان تیمبوکتو هنوز تعداد زیادی از کتاب‌ها و نسخه‌های خطی اسلامی قرن سیزده تا پانزده میلادی را نزد خود نگاه داشته‌اند و از واگذاری این اسناد به محققان خودداری می‌کنند. خانواده‌های مسلمان تیمبوکتو که این نسخه‌های دست‌نویس اسلامی را قرن‌ها از نسلی به نسل دیگر انتقال داده‌اند، وجود این میراث فرهنگی را موجب برکت و وسعت روزی خود دانسته، بر این باورند با دور کردن این کتب و اسناد برکت خداوند را نیز از خود دور می‌سازند. از این روی، ترجیح می‌دهند این ذخایر فرهنگی را در پارچه‌هایی فرسوده و ضخیم در هم پیچیده، در صندوق‌های پوشیده چوبی منازل محقر خویش مخفی کنند و هنگام مرگ این اسناد را به فرزندان ارشد خود بسپارند. جالب اینجاست که با وجود فقر و تهیدستی بیشتر خانواده‌های مسلمان و نیز آگاهی آنان از ارزش بالای این کتب و نسخه‌های خطی (و پیشنهادهای جذاب و فریبنده دلانان مراکشی و فرانسوی برای خرید این اسناد) همچنان از فروش آن‌ها به شدت خودداری می‌کنند و حاضر نیستند این گنجینه‌های ارزشمند را با پول معاوضه کنند.

دلیل خودداری مردم تیمبوکتو از واگذاری این کتاب‌ها و نسخه‌های خطی به دولت، تجربه تلخ آن‌ها از دوره حاکمیت فرانسه بر این شهر است. در زمان استعمار فرانسه، کارگزاران فرانسوی با فریب مسلمانان تیمبوکتو بسیاری از اسناد و نسخه‌های خطی ارزشمند قدیمی را جمع‌آوری کرده، به کتابخانه‌ها و موزه‌های فرانسه انتقال دادند (www.MuslimHeritage.com-Topics.htm). به همین سبب، برخی از مردم شهر همچنان از آن بیم دارند که دولت مالی درصدد جمع‌آوری این میراث ارزشمند فرهنگی و فروش آن به کتابخانه‌های مشهور اروپا و آمریکا باشد. با اینکه مقامات دولتی و مدیران کتابخانه‌های خصوصی مبالغ چشمگیری را برای خرید این اسناد می‌پردازند، مردم همچنان از واگذاری کتاب‌ها و نسخه‌های خطی برجای‌مانده از اجدادشان به دولت و مسئولان طفره می‌روند. این در حالی است که مسلمانان این اسناد مهم را معمولاً در جعبه‌های چوبی نگهداری می‌کنند بدون آنکه به شرایط نگهداری آن‌ها اهمیت بدهند. البته طی چند سال گذشته، ائمه جمعه تیمبوکتو موفق شده‌اند برخی را برای تحویل کتاب‌ها و نسخه‌های خطی خود به دولت و کتابخانه‌های خصوصی راضی کنند؛ ولی این افراد تنها بخش کوچکی از مردم شهر تیمبوکتو و روستاییان را دربرمی‌گیرند (مطالعات میدانی، تیمبوکتو، آذر 1387).

کتابخانه احمدبابا

«معهد احمدبابا للدراسات العليا و البحوث الاسلامیه» مشهور به کتابخانه احمدبابا یکی از معروف‌ترین مراکز حفظ و نگهداری کتب و نسخ خطی قرون نخستین و میانه اسلامی است که به دلیل کثرت این اسناد به شهرت جهانی دست یافته است. کتابخانه احمدبابا در قرن شانزده میلادی در روستای بمبا در 140 کیلومتری تیمبوکتو بنا شد و به تدریج با گردآوری کتب و نسخ خطی از روستاهای مختلف و حتی از دیگر کشورها به کتابخانه‌ای بزرگ تبدیل شد. این کتابخانه دارای بخش‌های مختلف از جمله مخزن کتب علمی، ترمیم کتب و نسخ خطی، نسخه‌برداری و فهرست، میکروفیلم و بخش چاپ و نشر است. کتاب‌ها و نسخه‌های خطی این کتابخانه شامل این موضوعات است:

زبان، ادبیات، نحو، صرف، حدیث، فقه، فلسفه، تصوف، فتاوی، تاریخ، جغرافی، پزشکی، فلک، علوم قرآنی، ریاضیات، منطق، نجوم، موسیقی، تفسیر، اقتصاد، علم باطن.

جدول زیر درصد کتاب‌ها و نسخه‌های موجود براساس موضوعات را نشان می‌دهد.

جدول 1: نسخه‌ها و کتابهای موجود در کتابخانه احمد بابا (درصد)

فقه و اصول	30 درصد
علوم قرآنی	20 درصد
معارف عمومی	10 درصد
تاریخ	15 درصد
حدیث	10 درصد
	(www.loc.gov)

تعداد نسخه‌های خطی کتابخانه احمدبابا در حال حاضر بیش از 25 هزار است که برخی از آن‌ها متعلق به قرن دوم هجری است [1]. 9 هزار نسخه از اسناد این کتابخانه طی چند سال گذشته در قالب پنج مجلد بزرگ توسط مؤسسه «الفرقان التراث الاسلامی» لندن چاپ و منتشر شده است (معهد احمدبابا للدراسات العليا و البحوث والاسلامیه، 2006: 4).

کتابخانه احمدبابا بر اساس قراردادی که در سال 1967 م با سازمان یونسکو منعقد کرده است، فعالیت خود را از سال 1970 م به طور رسمی و تحت حمایت دولت مالی آغاز کرده و در حال حاضر بزرگ‌ترین کتابخانه دولتی مالی است. هم‌اکنون، این مرکز چند موافقت‌نامه علمی و فرهنگی با دانشگاه‌های اروپا و آمریکا امضا کرده و در پی آن چند تن از محققان برجسته نسخه‌شناس آمریکایی در این کتابخانه مشغول تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات درباره تاریخ و تمدن اسلامی هستند.

کتابخانه احمدبابا با گسترش حوزه فعالیت‌های علمی و فرهنگی خود با محدودیت مکان روبه‌روست. با این حال، ساختمان جدید آن که دارای امکانات بسیار پیشرفته‌ای در زمینه حفظ و ترمیم اسناد تاریخی است تا چند ماه آینده افتتاح می‌شود [2].

کتابخانه ماما حیدرا

«مکتبه ماما الحیدره للمخطوطات و الوثائق» موسوم به کتابخانه ماما حیدرا یکی از مراکز مهم علمی و فرهنگی شهر تیمبوکتو است و از نظر دارا بودن کتب و نسخ خطی پس از کتابخانه احمدبابا در ردیف دوم قرار دارد. قدمت این کتابخانه به قرن شانزدهم میلادی بازمی‌گردد و از سال 1971م فعالیت نوین علمی خود را در زمینه گردآوری و بازسازی کتب و نسخ خطی آغاز کرده است. در حال حاضر، بیش از 9 هزار نسخه خطی در کتابخانه ماما حیدرا گردآوری شده که 5 هزار نسخه خطی آن تاکنون فهرست‌بندی و چاپ شده است [3].

کتابخانه ماما حیدرا بزرگ‌ترین کتابخانه خصوصی کشور مالی است و مدیریت آن را عبدالقادر ماما حیدرا بر عهده دارد که این مقام را به‌طور موروثی عهده‌دار شده است [4]. این مرکز فرهنگی با توجه به اینکه تحت حمایت دولت مالی قرار ندارد، از نظر بودجه تا حدودی در تنگناست. با این حال، کشورهای آمریکا، عربستان و امارات متحده طی چند سال گذشته کمک‌هایی را در اختیار مدیر کتابخانه قرار داده‌اند و ساختمان جدید آن نیز با هزینه مرکز جمعه‌الماجد دویی بنا شده است (مشاهدات عینی، تیمبوکتو، آذر 1387). انعقاد موافقت‌نامه همکاری بین کتابخانه کنگره آمریکا (بزرگ‌ترین کتابخانه جهان) و کتابخانه ماما حیدرا در سال 2004م و مطالعات پروفیسور گیتس، استاد دانشگاه هاروارد، در این کتابخانه شهرت عظیمی را برای آن در سرتاسر جهان به‌دست آورده است [5].

کتابخانه وانگری

کتابخانه وانگری از دیگر کتابخانه‌های قدیمی تیمبوکتو است. این کتابخانه در سال 500 ه. ق. و ده‌ها سال پیش از تأسیس دانشگاه سانکوره فعالیت خود را آغاز کرد. مؤسس کتابخانه وانگری شیخ محمد ابن محمود ابن ابی‌بکر الوانگری است که از استادان دانشگاه سانکوره و استاد شیخ احمدبابا بوده است. این کتابخانه شامل 5 هزار کتاب و نسخه خطی در موضوعات مختلف اسلامی و علمی است. به‌گفته ابن سیدی یحیی، مدیر این کتابخانه، با وجود تلاش فراوان وی دولت‌های عربی اسلامی تاکنون به این کتابخانه هیچ کمکی نکرده‌اند و این در حالی است که شبکه‌های تلویزیونی الجزیره، العربیه و العالم طی چند سال گذشته گزارش‌های کاملی درمورد کتابخانه وانگری تهیه و با مدیر آن مصاحبه کرده‌اند (گفت‌وگو با استاد مختار سیدی یحیی، تیمبوکتو، آذر 1387). در پی مصاحبه CNN با سیدی یحیی در سال 2007م و طرح مشکلات مالی کتابخانه، بنیاد فورد ایالت متحده آمریکا کمک‌های قابل توجهی را برای خرید قفسه‌های مخصوص، تجهیزات لازم و ماشین‌آلات میکروفیلم در اختیار این کتابخانه قرار داد [6].

کتابخانه‌های فوندو، محمدطاهر و زینی باری [7] از دیگر مراکز مهم علمی و فرهنگی شهر تیمبوکتو است که ذخایر عظیمی از اسناد و نسخه‌های خطی تاریخ، تمدن و فرهنگ اسلامی را در خود جای داده است (مطالعات میدانی نویسنده، تیمبوکتو، آذر 1387).

گفتنی است یکی از دلایل مهم انتخاب شهر تیمبوکتو به‌عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام در سال 2006م از سوی سازمان کنفرانس اسلامی، وجود کتابخانه‌هاست. همان‌گونه که اشاره شد کشورهای اسلامی کمک‌های زیادی را بدین منظور در اختیار دولت مالی قرار دادند؛ اما دولت عملاً تغییری در وضعیت این شهر انجام نداد. این امر موجبات ناخرسندی سازمان کنفرانس اسلامی و کشورهای اسلامی را فراهم آورد و این کشورها از آن تاریخ از ارائه کمک‌های بیشتر به مراکز علمی و فرهنگی تیمبوکتو خودداری کردند.

دانشگاه اسلامی سانکوره

یکی از شاخص‌ترین جلوه‌های میراث فرهنگی شهر تیمبوکتو که بخشی از هویت اسلامی دیرینه سرزمین مالی را در خود جای داده، دانشگاه اسلامی سانکوره است. هر چند قدمت این دانشگاه به چند قرن پیش بازمی‌گردد و امروز تنها نامی از آن برجای مانده است، مسلمانان این کشور هنوز از آن با افتخار یاد می‌کنند و نقش این مرکز آموزشی را در توسعه دین

اسلام در غرب آفریقا بسیار والا می دانند. این دانشگاه اسلامی که در شهر تیمبوکتو امروز قرار داشته است، در سال 989 توسط القاضی عقیب بن محمد بن عمر تأسیس شد و متشکل از سه مسجد بزرگ آن عصر بود: سانکوره، سید یحیی و جن گاریب.

عکس 8: دانشگاه اسلامی سانکوره

این دانشگاه حوزه علمی بزرگی به شمار می رفت که در قرون میانه اسلامی به ویژه پانزدهم و شانزدهم میلادی به اوج خود رسید و طلبان زیادی از کشورهای مختلف غرب آفریقا در آن تحصیل می کردند. سبک آموزشی این دانشگاه با دانشگاه های همعصر آن در کشورهای اروپایی کاملاً متفاوت بود. طلبان پس از ثبت نام در این مرکز آموزشی با شور و اشتیاق خاصی علوم اسلامی را مطالعه می کردند. دانشجویانی که از دیگر مناطق آفریقا به این شهر سفر کرده بودند در منازل مسلمانان تیمبوکتو اقامت داشتند و به فراگیری علوم اسلامی می پرداختند. برنامه های آموزشی دانشگاه سانکوره دربرگیرنده سه دوره مقدماتی، ثانوی و عالی بود. مرحله مقدماتی دانشگاه که در آن برخی دروس اسلامی در سطحی پایین تدریس می شد، شامل کلیات علوم اسلامی، سوادآموزی و حفظ متون بود و استادان این دوره وظیفه داشتند طلبان را از نظر فکری برای ورود به دوره های بالاتر آماده کنند. در این دوره قرائت و حفظ قرآن، فقه و اصول در زمره برنامه های درسی اصلی بود و طلبه ها پس از آشنایی با علوم قرآنی، با مفاهیم اولیه علوم مختلف اسلامی آشنا می شدند [8]. کلاس های دوره مقدماتی معمولاً صبح زود آغاز می شد و شیوه تدریس به صورت پرسش و پاسخ بود؛ بدین گونه که استادان در پایان کلاس که تا غروب ادامه می یافت به پرسش های دانشجویان پاسخ می دادند.

کلاس ها معمولاً از ظهر تا عصر تعطیل می شد و نماز جماعت نیز به امامت استادان و یا شیوخ مساجد سه گانه برگزار می شد. این دوره پس از یک سال و اندی با برگزاری امتحان قرائت قرآن به پایان می رسید و طلبانی که این آزمون را با موفقیت پشت سر می نهادند می توانستند با سفارش استادان در دوره بعدی تحصیلات خود را ادامه دهند.

طلبه ها در مرحله بعدی (دوره ثانوی) که معمولاً یک سال طول می کشید، دروس اسلامی مختلف همچون منطق، فلسفه، تاریخ اسلام و قرآن را مطالعه می کردند. شیوه تدریس نیز به صورت طرح موضوعات و ارائه دروس از سوی استادان و سپس بحث و جدل بین دانشجویان بود. در حین سؤال و جواب معمولاً استادان اطلاعات تکمیلی را ارائه می کردند. در پایان این دوره امتحاناتی از دانشجویان به عمل می آمد و به دانشجویان ممتاز گواهی پایان دوره داده می شد (احمدی، 1384: 228).

دوره عالی دانشگاه از اهمیت زیادی برخوردار بود و معمولاً تنها نیمی از طلبان می‌توانستند در این مرحله تحصیلات خود را ادامه دهند. در این مرحله که دروس به صورت تخصصی ارائه می‌شد، طلبان بر اساس علاقه و استعداد خود به مطالعه یکی از علوم اسلامی می‌پرداختند و در نهایت به متخصصان این رشته‌ها تبدیل می‌شدند (En.wikipedia.org).

در پایان این دوره، دانشجویانی که با موفقیت آزمون‌های خود را پشت سر می‌نهادند طی مراسمی موسوم به «عمامه‌گذاری» به افتخار استادی نائل آمده، عمامه‌های خاص استادان را بر سر می‌نهادند. اخذ مدرک عالی دانشگاه سانکوره که معادل Ph.d امروز بود، ده سال به طول می‌انجامید. دانش‌آموختگان این دوره در مراسم عمامه‌گذاری عمامه‌ای منقوش به کلمه «الله» بر سر می‌گذاشتند که سمبلی از نور الهی، عقل، دانش و مکارم اخلاقی بود. آنان پس از بر سر گذاشتن عمامه موظف بودند همواره شخصیتی عالی و متعهد به ارزش‌ها و تعالیم اسلامی داشته باشند.

هر یک از سه دوره درسی یادشده سبک دانشکده‌های امروز را داشت و مدرسان خاصی آن را اداره می‌کردند. کلاس‌های درسی داخل مساجد سه‌گانه یا محوطه باز برگزار می‌شد. استادان دانشگاه نیز از بهترین دانشمندان این سرزمین بودند که برخی از آن‌ها در کشورهای اسلامی خاورمیانه و شمال آفریقا تحصیل کرده بودند. این مدرسان بابت تدریس حقوقی دریافت نمی‌کردند و برنامه درسی مدوئی نیز نداشتند. تنها علاقه به نشر و توسعه علوم و معارف اسلامی، عامل اصلی حضور آن‌ها در این مرکز آموزشی بود (www.sankore.com).

در بین استادان دانشگاه که علما، امامان، قضات و استادان برجسته جزء آن‌ها بودند، مدرسان مشهوری نظیر استاد احمد بابا -مورخ نامداری که نام او در تاریخ‌السودان ذکر شده است- و برادران با مایوئو نیز حضور داشتند. رئیس دانشگاه سانکوره در آن روزگار امامت مسجد سانکوره و مقام قاضی اعظم شهر تیمبوکتو را نیز برعهده داشت. در مجاورت این دانشگاه کتابخانه بزرگی پر از کتاب‌های دست‌نویس به زبان‌های عربی و آفریقایی نیز وجود داشت و دانشجویان و مدرسان با مطالعه آن‌ها بر علم و دانش خود می‌افزودند. این دانشگاه در قرون میانه اسلامی ایفاگر نقش مهمی در توسعه معارف اسلامی در قاره آفریقا بود و بسیاری از دانش‌آموختگان این مرکز بعدها در کشورهای مختلف آفریقایی به‌عنوان امام، قاضی، خطیب جمعه و استاد عهده‌دار مشاغل مختلفی می‌شدند (گفت و گو با شیخ عبدالرحمن سیوطی، تیمبوکتو، آذر 1387).

دانشگاه سانکوره و کتابخانه آن در سال 1591 در پی حمله قبایلی از مراکش نابود شد. با این حال، خرابه‌های این دانشگاه که امروزه در اطراف مسجد سانکوره به‌سختی به‌چشم می‌خورد، از عظمت و شکوه دین اسلام در تیمبوکتو و دیگر مناطق کشور مالی در قرون میانه اسلامی حکایت می‌کند [9]. هرچند امروزه هیچ اثری از دانشگاه سانکوره برجای نمانده است، یکی از مهم‌ترین عناوین دولت مالی که معمولاً به شخصت‌های برجسته علمی و فرهنگی دیگر کشورها اعطا می‌شود، دکتری افتخاری دانشگاه سانکوره است.

نتیجه‌گیری

شهر تیمبوکتو گنجینه ارزشمندی از فرهنگ و تمدن اسلامی را در خود جای داده است که هر یک از دوران شکوه و رونق این شهر در قرون میانه اسلامی حکایت دارد. در حال حاضر، به‌دلیل ناتوانی اقتصادی دولت مالی و بی‌توجهی نسبی مسئولان فرهنگی این کشور، تیمبوکتو با خطر نابودی مساجد تاریخی و از بین رفتن تدریجی بسیاری از نسخ و کتب خطی اسلامی روبه‌روست. در این میان غفلت کشورهای اسلامی و عدم حمایت از این میراث فرهنگی عظیم نیز موجبات نابودی بخشی از تمدن اسلامی را در قاره آفریقا فراهم آورده است. از این روی، شایسته است سازمان کتابخانه و مرکز اسناد جمهوری اسلامی، که یکی از پیشرفته‌ترین مراکز فرهنگی در زمینه جمع‌آوری و نگهداری اسناد و نسخه‌های خطی در خاورمیانه است، با ایجاد ارتباط با کتابخانه‌های شهر تیمبوکتو و انعقاد موافقت‌نامه‌هایی با این مراکز نقش پویایی در حفظ و نگهداری بخشی از میراث فرهنگی تمدنی جهان اسلام ایفا کند. همچنین در کنار سایر کشورهای

اسلامی، در زمینه آموزش کارکنان کتابخانه‌های شهر در زمینه نحوه نگهداری علمی از نسخه‌های منحصربه‌فرد خطی نقش آفرینی کند.

پی‌نوشت‌ها

1. چند نسخه خطی و منحصربه‌فرد از کتب *اصول کافی*، *مختصر نافع و نهج البلاغه* با قدمتی بیش از هفتصدسال در این کتابخانه وجود دارد.
2. ساختمان جدید کتابخانه احمدبابا را که دارای امکانات تخصصی قابل توجهی برای حفظ، ترمیم و نشر کتاب‌ها و نسخه‌های موجود در آن است، آفریقای جنوبی بنا کرده و عملیات ساختمانی آن در حال اتمام است. تابو امبکی، رئیس جمهور وقت آفریقای جنوبی، در سفر سال 2005م خود به کشور مالی و تیمبوکتو با مشاهده انبوه کتب و نسخ خطی کتابخانه احمدبابا - که در شرایط نامساعدی از نظر مصونیت از عوامل طبیعی نگهداری می‌شدند - قول داد با ایجاد ساختمانی مناسب از این اسناد حفاظت کند. به گفته وی این نسخ و کتاب‌ها میراث عظیم فرهنگی قاره آفریقا و نمودار پیشینه والای تمدن درخشان این قاره کهن است. وی پی از بازگشت به آفریقای جنوبی مقدمات این کار را فراهم کرد و مدت کوتاهی پس از آن گروهی متشکل از مهندسان و نقشه‌برداران آفریقای جنوبی با استقرار در تیمبوکتو عملیات احداث این مرکز بزرگ را آغاز کردند. تاکنون 20 میلیون دلار هزینه ساخت این مجتمع عظیم شده است که نیمی از آن را دولت آفریقای جنوبی و نیمی دیگر را سازمان‌ها و مؤسسات فرهنگی خصوصی این کشور و بنیاد فورد آمریکا پرداخت کرده‌اند. دولت آفریقای جنوبی همچنین تجهیزات مورد نیاز این مرکز، مانند دستگاه‌های میکروفیلم، اسکنرهای مخصوص و... را نیز به این کتابخانه هدیه کرده است. براساس مذاکرات صورت گرفته قرار است این مرکز در اوایل سال 2010م تکمیل شده و طی مراسمی با حضور تابو امبکی و احمد تومانی‌توره رسماً افتتاح شود. شایان ذکر است دولت آفریقای جنوبی آذرماه 1387 نمایشگاهی از کتب و نسخ خطی کتابخانه احمدبابا را در شهرهای مختلف این کشور برگزار کرد که با استقبال مردم آفریقای جنوبی از جمله مسلمانان و مسیحیان روبه‌رو شد. تابو امبکی به‌تازگی و پس از برگزاری نمایشگاه یادشده در مصاحبه با یکی از شبکه‌های رادیویی مالی اظهار داشته است این اسناد بهترین دلیل و شاهدند بر آنکه قاره آفریقا نه تنها قاره‌ای عاری از فرهنگ و تمدن نیست، بلکه همواره یکی از مراکز مهم تمدنی جهان به‌شمار می‌رفته است. سخنان وی که با استقبال فراوان مسلمانان مالیایی مواجه شد، در واقع پاسخ مستقیمی بود به هانتینگتون، دانشمند آمریکایی، که در کتاب *جنگ تمدن‌های خود* از آفریقا به‌عنوان قاره‌ای در حاشیه تمدن یاد کرده است.
3. بنیاد الفرقان لندن برخی از کتب و اسناد این کتابخانه را نیز چاپ و منتشر کرده است.
4. وی چند سال پیش طی سفری شخصی از کتابخانه حضرت آیت‌ا... مرعشی نجفی و امکانات این مرکز عظیم علمی فرهنگی بازدید کرده است.
5. یکی از شبکه‌های ایالات متحده آمریکا سریال مستندی درباره سفر پروفیسور گیتس، استاد مشهور دانشگاه هاروارد، به تیمبوکتو و تحقیقات وی در کتابخانه‌های احمدبابا و ماماچیدرا و فعالیت‌هایش برای کشف کتاب‌ها و نسخه‌های خطی در بین مردم تیمبوکتو تهیه کرده است. پخش این فیلم که در اطلاع‌رسانی درباره گنجینه میراث فرهنگی نهفته در شهر تیمبوکتو به‌ویژه کتابخانه ماماچیدرا (محل استقرار پروفیسور گیتس) بسیار مؤثر بود، شهرت این کتابخانه را دوچندان کرده است.
6. دلیل بی‌توجهی نسبی کشورهای ثروتمند اسلامی نظیر عربستان، کویت، امارات متحده و قطر به کتابخانه‌های حاوی نسخ خطی تیمبوکتو این است که آن‌ها معتقدند مسئولان دولتی کشور مالی و مدیران کتابخانه‌های شخصی کمک‌های دریافتی از این کشورها را به‌جای هزینه در کتابخانه‌های این شهر، به جیب خود واریز می‌کنند! (مطالعات میدانی نویسنده، تیمبوکتو، آذر 1387).
7. کتابخانه شیخ زینی باری واقع در روستای بوجبها درحومه تیمبوکتو دارای صدها سند و نسخه خطی مربوط به قرون پانزده و شانزده میلادی است.
8. حفظ قرآن و تسلط به دستور زبان عربی برای تمام دانشجویان الزامی بود.
9. گفته می‌شود دانشگاه‌های مشهور کنونی اروپا در ابتدا از نظر آزادی فکری متأثر از دانشگاه‌های سانکوره و کوردوبا بوده‌اند.

منابع

- احمدی، سیروس. (1384). *فرهنگ و تمدن کشور مالی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ابن بطوطه. (1364). *سفرنامه*. ترجمه محمدعلی موجد. تهران: علمی فرهنگی.
- معهد احمدبابا للدراسات العليا و البحوث الاسلاميه، تيمبوكتو 2007.
- گفت وگو با اسماعیل جاجه مدیر کتابخانه فوندو، تيمبوكتو، آذر 1387.
- گفت وگو با دکتر محمود دباگایت محقق کتابخانه احمدبابا، تيمبوكتو، آذر 1387.
- گفت وگو با استاد مختار سیدی یحیی مدیر کتابخانه وانگری، تيمبوكتو، آذر 1387.
- گفت وگو با شیخ عبدالرحمن سیوطی امام مسجد جامع کبیر (جن گاریبر) تيمبوكتو، آذر 1387.
- مشاهدات عینی و مطالعات میدانی نویسنده، تيمبوكتو، آذرماه، 1387.

<[www.Islam in Mali in the neoliberal era -- Soares 105 \(418\) 77 -- African Affairs.htm](http://www.Islam in Mali in the neoliberal era -- Soares 105 (418) 77 -- African Affairs.htm)>

<www.Islam in Mali - Wikipedia, the free encyclopedia.htm>

<WWW.Djenne, Mali.htm>

<www.En.wikipedia.org>

<www.Islamic Manuscripts From Mail>

<www.Timbuktau manu scripts.com>

www.En.wikipedia.org

